

КАЗАНСЬКИЙ ПЕРІОД У НАУКОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ К.В. ХАРЛАМПОВИЧА

У статті висвітлено діяльність академіка Російської та Української академій наук К.В. Харламповича. На основі архівних джерел, творчої спадщини ученого, матеріалів його особистого архіву проаналізовано наукову діяльність історика в період його роботи в м. Казані, реконструйовано його складний життєвий і творчий шлях на тлі суспільно-політичних явищ, які відбувалися в країні.

Ключові слова: Харлампович, наукова діяльність, творча спадщина, життєвий шлях, Казанський університет.

В статье освещена деятельность академика Российской и Украинской академий наук К.В. Харламповича. На основе архивных источников, творческого наследия ученого, материалов его личного архива проанализирована научная деятельность историка в период его работы в г. Казани, реконструирован его сложный жизненный и творческий путь на фоне общественно-политических явлений, которые происходили в стране.

Ключевые слова: Харлампович, научная деятельность, творческое наследие, жизненный путь, Казанский университет

In the article of the Activity of K.V. Harlampovich is reflected academician of the Russian and Ukrainian academies of sciences. On the basis of studying of archival sources, a creative heritage of the scientist, materials of his personal archive has been analyzed due to all aspects of scientific activity of the scientist in the period of his work to the Kazan, his difficult life and creative activities are reconstructed on the basis of social and political events which had happened in the country.

Key words: Harlampovich, scientific activity, creative heritage, life, the Kazan university.

Літературознавець Юрій Луцький зауважував: «Підхід до біографій може бути різний, але увага мусить бути звернена на складну й багатогранну людську індивідуальність ... Коли нам тепер заявляють, що історію не можна знати, тільки відтворювати, то відтворюймо її через життєписи, для яких маємо документальні дані...» [1].

Творчість Костянтина Васильовича Харламповича (18.07.1870 – 21.03.1932) до цього часу не дістала всебічної наукової оцінки. Напевно, одна з причин полягає в тому, що найвідоміші його праці були видані в Казані російською мовою та ще й напередодні Першої світової війни. Довго не знаходилося йому місця і в численних енциклопедичних виданнях радянської доби. В офіційних українських джерелах ім'я К. Харламповича починає з'являтися тільки з середини 1980-х років [2]. Слід зауважити, що ім'я К. Харламповича не забували українці за кордоном. «Енциклопедія українознавства» 1955-1984 рр., перевидана в Україні [3], вміщувала статтю про відкинутих офіційною наукою вчених та їхній доробок. У

1985 р. відомості про ученого були опубліковані у виданні «Трагические судьбы: репрессированные ученые Академии наук СССР» [4]. Отже, ці коротенькі біографічні статті в енциклопедіях довго були єдиним джерелом інформації про життя вченого. Тільки на початку XXI ст. про К.В. Харламповича як українського академіка написали С. Чернухін [5] та О. Морозов [6], але й в їхніх розвідках не приділено достатньої уваги казанському періоду життя науковця та найбільш трагічним подіям у його житті, пов'язаних із необґрунтованими звинуваченнями, арештом, засудженням.

Автор понад 250 наукових праць, член-кореспондент Санкт-Петербурзької академії наук, ординарний професор Казанського університету, співробітник і дійсний або почесний член найпрестижніших товариств і спілок: Товариства археології, історії, етнографії при Казанському університеті (з 1899, 1922-24 – його голова), Товариства історії та старожитностей при Московському університеті (1913), Товариства

шанувальників старовинної писемності (1914), Російської вченої архівної комісії (1914), Московського археологічного товариства (1918), Товариства вивчення місцевого краю Чуваської автономної області (1922), Центрального бюро краєзнавства (1923) К. Харлампович з 1928 р. працював в Україні.

Як зазначав академік Д. Багалій, К.В. Харламповичу довелося багато років викладати у Казанському університеті, стати одним із фундаторів Казанського Церковно-археологічного товариства, членом Казанського Товариства історії, археології та етнографії. Тому К. Харлампович звернув свою наукову увагу на цей регіон – на Поволжя, а також на Алтай, тамошню місіонерську справу. Його наукові праці були присвячені місцевим церковно-історичним, археологічним і етнографічним питанням. Це свідчить про те, що К. Харлампович не міг і не хотів відмежуватися від тих наукових питань, які були міцно пов'язані з місцевим життям у церковно-історичному і просвітницькому розвитку [7].

Тривалий час життя К. Харламповича було пов'язане із одним з найвідоміших наукових товариств другої половини XIX – початку XX ст. – Товариством археології, історії і етнографії при Казанському університеті (далі – Товариство). Науковий рівень діяльності Товариства визначався казанськими ученими, що входили до його складу, двадцять два з яких в різні роки були членами Російської Академії наук [8].

У 1879 р. на зборах, присвячених першим роковинам діяльності Товариства, професор С. Шпільовський зазначав: «Наше Товариство – вчене братерство, в яке вступають без відмінності чинів, звань, народностей і віросповідань, в якому всі користуються однаковими правами. У нашому вченому Товаристві, яке має на меті вивчення різних народностей, не може бути якої-небудь нетерпимості, ворожості або несправедливості до чужого» [9].

Про те, що нетерпимість і ворожнеча можуть виходити від державної ідеології, тоді, мабуть, не припускали, але саме вони призвели до ліквідації Товариства в радянську епоху, і навіть ускладнили вивчення його діяльності.

Найважливішим практичним питанням, що постало в роки революції і громадянської війни перед Товариством, був порятунок історико-культурних і наукових цінностей від загибелі. Товариство спільно з Церковним історико-археологічним Товариством і Казанським міським музеєм створило комісію з охорони пам'яток мистецтва і старовини при Комітеті громадської безпеки. 16 грудня 1917 р. Товариство заснувало спеціальну комісію, яка повинна була займатися обстеженням і збереженням пам'яток місцевої старовини. 19 грудня 1917 р. Товариство звернулося до управління Казанського військового округу з проханням передати бібліотеку Казанського військового училища до Північно-східного археологічного і

етнографічного інституту або до міської бібліотеки, а також вжити заходів щодо збереження бібліотеки і архіву Казанської духовної семінарії.

16 лютого 1918 р. Рада Товариства надіслала лист Раді Казанського університету із пропозицією звернутися «до осіб, що постраждали від політичної і соціальної революції, віддати свої архіви, бібліотеки і зібрання предметів старовини, в цілому вигляді або розграбованому, на збереження до університету» [10]. Рада університету підтримала звернення Товариства, і в спеціально відведеному для цього приміщенні стали збиратися історичні і художні цінності, які стали пізніше губернським музейним фондом.

Події громадянської війни призвели до того, що Казань залишили багато представників інтелігенції, включаючи голову, членів Ради Товариства і рядових членів. Тому наприкінці 1918 – на початку 1919 р. були проведені нові вибори адміністрації. У лютому 1919 р. головою стає професор Б. Адлер, товаришем голови – М. Бобровников [11].

Найважливішою справою в цей час став порятунок архівів і бібліотек багатьох скасованих дореволюційних установ. Восени 1918 р. документи Казанського губернського архіву, викинуті в двір, відкопували з-під снігу і переносили до приміщення члени Товариства професор духовної академії І. Покровський і професор університету М. Катанов [12]. Безпосередньо участь у порятунку головних казанських архівів брали також професори університету К. Харлампович та І. Стратонов [13].

Радянська влада не стала спиратися на існуючі наукові Товариства, віддаючи перевагу створенню нових. Так, у серпні 1919 р. був створений Казанський губернський підвідділ у справах музеїв і охорони пам'яток. Його головою став завідувач губернським музеєм, голова Товариства Б. Адлер, заступником – хранителем художнього відділу цього музею П. Дульський, членами – професори К. Харлампович, О. Миронов та художник В. Соколов. Усі вони були членами Товариства.

У 1920 р. членами Ради Товариства стали М. Катанов, К. Харлампович, О. Миронов, В. Дитякин, З. Малов, П. Дульський, Б. Вишневський, О. Ємельянов та М. Худяков. Секретарем і редактором періодичного видання Товариства «Известий Общества археологии, истории и этнографии» був обраний М. Никольський [14]. Головою залишився Б. Адлер, товаришем голови став М. Бречкевич.

Найважчим часом для членів Товариства стали 1921-1922 рр., що ознаменувалися не тільки масовим голодом, але й остаточною ломкою традиційних форм університетського життя, ліквідацією залишків гуманітарної освіти. Страйк професорсько-викладацького складу Казанського університету на початку 1922 р. закінчився висилкою з країни трьох професорів, серед яких був один із найактивніших на ту пору членів Товариства І. Стратонов.

У 1921-1922 рр. діяльність Товариства урвалася. На це, мабуть, вплинула смерть провідних його членів, серед яких був професор М. Катанов), який шістнадцять років (1898-1914) очолював Товариство, з 1920 р. знову був членом Ради. Про нього «Известия» помістили велику статтю І. Покровського, в якій мова йшла не тільки про заслуги покійного, але і про важкі умови життя інтелігенції. М. Катанов читав до 47 лекцій на тиждень [15]. «Здоров'я Миколи Федоровича похитнулося з осені 1921 року, після фізичного паралічу, що трапився з ним від перевтоми, коли вже далеко не молодий професор, замість спокою ..., вимушений був довго і непосильно працювати: копати землю під посів картоплі і інших овочів на городі, носити їх на собі з городу, що знаходиться в п'яти верстах від його квартири, тягати і перекладати важкі колоди з місця на місце, колоти дрова, носити воду на другий поверх в свою квартиру по крутих сходах та інше» [16]. Такий відвертий опис становища науковців був сприйнятий владою як виклик, внаслідок чого даний випуск «Известий» протягом п'яти років було заборонено поширювати.

Цей період був виключно складним у діяльності Казанського підвідділу. К. Харлампович, який змінив Б. Адлера на посту голови, звертаючись до завідувачки музейним відділом Наркомосу РСФРР Н. Троцької (Седової), наполягав на необхідності координації зусиль щодо збереження вітчизняного культурного надбання. «Між тим час такий, що зв'язок Москви з місцями необхідний. Настали для музеїв критичні дні: їх оглядають з метою вилучення найбільш цінних речей. У пресі не було декрету про надання кому б то не було права спустошувати музеї, які збирали [експонати] десятки років, і роблять тільки глухі посилення на якісь таємні циркуляри. Є, крім того, Ваша коротенька заборона... видавати кому б то не було речі з музеїв. Вона давала зрозуміти, що затівається похід проти музеїв, але не вказувала, як протистояти йому» [17].

На його думку, робота по експертизі і відстоюванню церковних цінностей художнього і історичного значення – «праця, яка вимагає багато часу, фізичних сил і моральної напруги, робиться удвічі важчою при наявності того роз'єднання з центром, яке обтяжує Казанський відділ ось вже чотири місяці. Мимоволі опускаються руки при думці, що й сам музейний відділ у Москві втратив інтерес до дорогої до нас справи, здав свої позиції і не може при новій економічній політиці держави відстоювати ті культурні цінності російського народу, котрі з такою любов'ю і такими витратами збирали попередні покоління музейних діячів» [18].

Дійсно, тільки завдяки позиції членів Казанського підвідділу вдалося врятувати від знищення деякі чудові зразки православної культури Татарського краю.

Весною 1922 р. діяльність Товариства була поновлена. На початку квітня відбулися вибори нового складу Ради. Новим головою був обраний професор, член-кореспондент Академії наук К. Харлампович, товаришем голови – член-кореспондент Академії, професор З. Шестаков [19].

1 лютого 1923 р. ухвалою Наркомату внутрішніх справ Татарської АСРР Товариство археології, історії і етнографії, як і інші казанські наукові товариства, було закрито через закінчення терміну перереєстрації. 25 жовтня 1923 р. був затверджений новий статут Товариства. Для вступу до Товариства вже не вимагалось заздалегідь виконаної наукової роботи, але зазначалося, що дійсними членами «можуть бути всі, хто працює в даній галузі».

Статті, призначені для «Известий» проходили подвійну цензуру, – спочатку Академічного центру Татаркомосу, потім – Головліту.

У звіті Товариства за січень 1923 – березень 1924 рр. у розділі «Видавнична діяльність Товариства» зазначалося: «Приготовлений до друку матеріал для чергового 1-го випуску XXXIII тому «Известий Общества» не вдалось використати, бо... Комбінату видавництва і друку запропоновано було «розвантажитися» від видання журналів «Музейный вестник», «Казанский библиофил», «Известия Физико-математического общества», «Известия Общества археологии, истории и этнографии», «Известия Общества естествоиспытателей», а економію від такого розвантаження використати на здешевлення, поліпшення і розширення видань марксистської літератури» [20]. Публічне розголошення такої інформації, що підривала авторитет влади, стало сигналом для початку репресій проти керівництва Товариства.

Першим заходом впливу на К.В. Харламповича було зняття його з посади голови Музейної комісії Татаркомосу в травні 1924 р. [21]. Через місяць Татарський відділ ОДПУ зажадав всі протоколи її засідань. У липні 1924 р. питання про діяльність Товариства було поставлене на контрольованій комуністами секції науковців Казані, яка винесла резолюцію про необхідність зближення Товариства з сучасністю [22].

У вересні 1924 р. Татарський відділ ОДПУ розпочав офіційне слідство у справі К. Харламповича і шести інших членів Ради Товариства – І. Сатрапінського, З. Шестакова, В. Смоліна, З. Порфир'єва, М. Нікольського та І. Покровського. Початок слідства мотивувався надходженням «відомостей про угруповання чорносотенного елемента в Товаристві археології, історії і етнографії, що протиставляє сучасним вимогам громадськості іменовану ними «чисту науку», в якій переважали елементи рутини, відсталіх ідей, для чого використовувалися легальні можливості» [23]. Те, що чорносотенці в принцип нічого спільного не мали з «чистою наукою», в рахунок не приймалося. Крім риторики про «яскраво-контрреволюційний і місіонерський характер» Товариства, висувалися

два пункти звинувачення: 1) використання «Известий» «з явним впровадженням в маси непотрібних і шкідливих з пролетарської точки зору ідей християнства, відсталості, консерватизму»; 2) «використання легальних можливостей з метою перешкоди вилученню церковних цінностей під приводом «охорони старовини і мистецтва». К. Харлампович, «як натхненник і голова» названої групи, 20 вересня 1924 р. був заарештований, а в його квартирі був проведений обшук [24]. У вересні 1924 р. обшук був проведений у всіх підозрюваних членів Товариства. При виявленні компрометуючого матеріалу їх чекав неминучий арешт, проте, ніяких доказів ні у кого знайдено не було.

У ході слідства в якості свідків допитувалися члени Товариства В. Єгерев, О. Миронов, Р. Губайдуллин, М. Троїцький, М. Воробйов, Г. Худяков та М. Фірсов. Більшість або відмовлялася від відповіді на питання про політичні погляди обвинувачених, посилаючись на незнання, або відкинула звинувачення в контрреволюційності членів Ради і Товариства в цілому. Деякі визнали, що Товариство займалося питаннями, далекими від сучасності. У «Заключному акті» подавалася абсолютно негативна оцінка діяльності Ради, яка зводилася до «переваги до досліджень в галузі релігійних питань з розміщенням їх в друкарському органі «Известий» Товариства». На думку слідства, Товариство надавало «широке поле для місіонерської діяльності, звідки можна було вільно проповідувати християнські ідеї. Використання офіційного радянського друкарського органу із зухвалою метою розповсюдження християнських ідей носить безумовно контрреволюційний характер» [25].

К.В. Харлампович був визнаний винним за чотири статтями Кримінального кодексу. До двох пунктів звинувачення офіційно додався третій – обнародування в звіті Товариства рекомендації пленуму обкому партії Комбінату видавництва і друку «розвантажитися» від наукових журналів, що кваліфікувалося, як прагнення «викликати недовіру до влади і дискредитацію її». До того ж указувалося, що публікація таких матеріалів в офіційному органі Товариства означає розповсюдження їх «не тільки серед населення, але і за кордоном», що складає злочин, згідно зі ст. 72 КК. Заключний акт містив стосовно діяльності академіка двох академій неперевірені за свої цинізм фрази: «На цьому фоні яскравою плямою вимальовується фігура колишнього професора Казанського університету (який закінчив Духовну академію, читав лекції з кафедри історії релігії при Казанському університеті) Харламповича Костянтина Васильовича, прихильника духовної кліки тихонівського толку, людини, що дотримується погляду, який різко заперечує всяке втручання політики в науку, такого, що рагує за чистоту її» [26].

К. Харламповича засудили до адміністративної висилки за межі Татарської АСРР на три роки.

Решту членів Товариства, які проходили у цій справі, залишили на волі, хоча і дали їм негативну характеристику. За пом'якшення покарання К. Харламповича клопотали нарком освіти О. Луначарський, керівники Російської і Української академій наук, але безрезультатно. Висилка К. Харламповича була необхідна ОДПУ для залякування наукової громадськості, про що йшла мова в листі: «Він (К. Харлампович – Л.М.) здійснить певний моральний вплив на стару професуру, яка залишилася у Татарській Республіці, і, нарешті, ще більше покаже в очах реакційної інтелігенції авторитетність і безапеляційність органів ОДПУ, які розправляються зі своїми ворогами твердо і рішуче» [27].

1 березня 1925 р. К. Харлампович був відправлений до Оренбурга, але там йому не дозволили залишитися. Цього ж дня він надіслав прохання до ВЦВК, в якому переконливо, спростовуючи всі звинувачення, звертався з проханням «дати розпорядження про перегляд моєї справи і, якщо на підставі матеріалу, які є в ній, не буде знайдено можливим відмінити вирок й реабілітувати мене, то доручити продовжити слідство, доповнити його новими даними: а) оскільки прихильність до Радянської Влади може бути доведена характером моєї роботи в Радянських установах, то необхідно взяти відгуки про мою службу у 1918-1924 рр. з Фармшколи, Раднаргоспу, Центрального Музею, Музейної Комісії, Військової школи Комскладу; б) порівнявши показання свідків з моїми, дати мені можливість дати пояснення з усіх тих пунктів, де є розходження; в) в'яснити шляхом експертизи, чи справді вип. 2-й XXXII тому «Известий» – місіонерського характеру, бо експертиза зняла з нього звинувачення щодо контрреволюційного й антирадянського духу; г) провести всебічну експертизу (мовну, логічну, психологічну) для дослідження питання, чи має місце в інкримінованій фразі «Отчета Общ-ва археологии» той смисл, який йому приписується; д) оскільки 72 і 73 ст. Кр. Код. є лише формальною підставою для мого висланя, то дослідити, які, власне, мої злочини послужили приводом для порушення справи проти мене і дати мені очні ставки з моїми обвинувачами; ж) надати мені можливість представляти документи, які мене виправдовують, і свідків з мого боку, особливо з питання про те, наскільки я здатний сприймати Радянську ідеологію і практику і проводити нові віяння та гасла» [28].

10 червня 1925 р. справа К. Харламповича була повторно розглянута і вирок залишився без змін. Він був засланий до Актюбінська, потім в Тургай. 24 лютого 1928 р. К. Харлампович ще знаходився у Тургаї. Особлива нарада заборонила йому проживати в Казані і ще в шести містах – Москві, Ленінграді, Харкові, Києві, Одесі і Ростові протягом трьох років [29].

Ще в період проведення слідства ОДПУ в цій справі, 9 жовтня 1924 р., відбулися екстрені загальні збори членів Товариства, на яких були проведені вибори нових членів і зміщено старе

керівництво. Головою став професор М. Фірсов, товаришем голови – Р. Губайдуллин.

За словами М. Вексліна, який вступив в цей час до Товариства, завдяки зміні керівництва відбувся перелом в його роботі, а в 1925 році – і

справжня «революція в мозках» [30]. Почався останній етап історії Товариства. Подальша доля всіх наукових товариств по вивченню місцевого краю – і старих, дореволюційних, і зовсім нових, радянських, – була однаковою. Це – ліквідація на

ЛІТЕРАТУРА

1. Листи // Критика. – 1999, № 5. – С. 30.
2. Українська радянська енциклопедія: У 12 т. 2-е вид. – К., 1985. – Т. 12. – С. 23; Український радянський енциклопедичний словник: В 3-х т. – 2-е вид. – К., 1987. – Т. 3. – С. 561; Украинский советский энциклопедический словарь: В 3-х т. – К., 1989. – Т. 3. – С. 548.
3. Енциклопедія українознавства. – Львів, 2000. – Т. 9. – С. 3566-3567.
4. Трагические судьбы: репрессированные ученые Академии наук СССР. – М.: Наука, 1995. – С. 195.
5. Чернухін Є. До історії обрання К.В. Харламповича до ВУАН // Записки Історико-філологічного товариства Андрія Білецького. – К., 2000. – Вип. III. – Кн. 1. – С. 194-198.
6. Справа академіка К.В. Харламповича. Публ. документів, передм. та комент. Олександра Морозова // Сіверянський літопис. – 2000, № 1. – С. 71-87.
7. ІР НБУВ. – Ф. X. – Спр. 18941. – Арк. 4.
8. Мова йде про академіків В. Радлова (1884), В. Латишева (1893) та М.Лихачова (1925), членів-кореспондентів І. Готвальда (1870), М. Льмінського (1870), І. Порфїрьєва (1873), М. Булича (1883), Ф. Міщенка (1895), І. Бодуен де Куртен (1897), Д. Беляєва (1898), О. Архангельського (1904), Д. Корсакова (1905), Д. Айналова (1914), В. Богородицького (1915), Є. Будду (1916), К. Харламповича (1916), С. Шестакова (1916), М. Петровського (1917), М. Ашмарїна (1929), О. Селїщева (1929) і С. Малова (1939), почесного члена АН Д. Овсяннико-Куликовського (1907). У дужках вказаний рік присвоєння академічних звань. Вступ названих учених до Товариства відбувся в казанський період їх життя.
9. Шпилевский С. О задачах деятельности Казанского общества археологии, истории и этнографии и о возможном содействии Обществу со стороны жителей местного края // Известия Общества археологии, истории и этнографии (далі – ИОАИЭ). – 1884. – Т. III. – С. 30-31.
10. Сидорова И. Поступают «сведения о группировке черносотенного элемента в Обществе археологии, истории и этнографии при Казанском университете...» (ОАИЭ в первые годы Советской власти, 1917-1924 гг.) // Гасырлар авазы – Эхо веков. – 2003. – № 3/4. – С. 98.
11. ИОАИЭ. – 1921. – Т. XXXI. – Вып. 2-3. – С. 249.
12. Садыкова Р. Я служил любимому мной делу и сохранял ценнейшее достояние Знания и Культуры // Гасырлар авазы – Эхо веков. – 2001. – № 3/4. – С. 215-216.
13. Султанбеков Б.Ф., Малышева С.Ю. Трагические судьбы. – Казань, 1996. – С. 60.
14. ИОАИЭ. – 1920. – Т. XXX. – Вып. 4 (обкладинка).
15. Там само. – 1923. – Т. XXXII. – Вып. 2. – С. 257.
16. Там само. – С. 245.
17. Хайрутдинов Р. «В церквах и монастырях по возможности ничего не оставлять...» Кампания по изъятию церковных ценностей в Татарстане в 1922 г.) // Гасырлар авазы – Эхо веков. – 2006. – № 2. – С. 154.
18. Там само.
19. Корбут М. Казанский государственный университет имени В.И. Ульянова-Ленина за 125 лет. 1804/05-1929/30. – Казань, 1930. – Т. II. – С. 317.
20. Сидорова И. Поступают «сведения о группировке черносотенного элемента в Обществе археологии, истории и этнографии при Казанском университете...» (ОАИЭ в первые годы Советской власти, 1917-1924 гг.) // Гасырлар авазы. – Эхо веков. – 2003. – № 3/4. – С. 100.
21. Харлампович К. з вересня 1919 р. був рядовим членом Казанського підвідділу у справах музеїв і охорони пам'ятників мистецтва і старизни, з лютого 1922 р. по липень цього ж року – заступником голови, а з липня 1922 р. по травень 1924 р. – головою Музейного відділу (Музейній комісії) Татнаркомосу. Крім того, з 1 лютого 1922 р. він був вченим секретарем Центрального музею Республіки Татарія, завідувачем його науковим архівом.
22. Сидорова И. Поступают «сведения о группировке черносотенного элемента в Обществе археологии, истории и этнографии при Казанском университете...» (ОАИЭ в первые годы Советской власти, 1917-1924 гг.) // Гасырлар авазы. – Эхо веков. – 2003. – № 3/4. – С. 101.
23. Там само. – С. 101.
24. Там само.
25. Там само. – С. 107-108.
26. Там само. – С. 110-111.
27. Там само. – С. 107.
28. ІР НБУВ. – Ф. I. – Спр. 26331. – Арк. 12.
29. Труды Института славяноведения АН СССР. – М., 1932. – Т. 1. – С. 425-426.
30. Веклин Н. Изучение Татарстана за 10 лет (1920-1930) // Труды Дома татарской культуры. – Казань, 1930. – Т. 1. – С. 134.

Рецензенти: д.і.н., проф. П.В. Добров;
д.і.н., проф. П.М. Тригуб.